

УКРАЇНЬСЬКА НАРОДНА СУСПІЛЬНО-ПОБУТОВА ПІСНЯ: ОСМИСЛЕННЯ НОВИХ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ

Мельник Н. Г. Українська народна суспільно-побутова пісня: осмислення нових соціальних ролей.

У статті йдеться про особливості народного осмислення нових соціальних ролей людини відповідно до історичних та психологічних чинників її буття. Акцентовано на тому, що соціально-побутовий фольклор відображає результати осмислення народом різних явищ, подій, обставин суспільного життя, пропонує цілісне, узагальнене, типове ставлення до них. З'ясовано, що досліджувані тексти репрезентують трансформації соціальних норм поведінки, етико-естетичних принципів, що стали логічним результатом історичних, політичних та психологічних зрушень.

Ключові слова: народ, українська суспільно-побутова пісня, соціальна роль.

Мельник Н. Г. Украинская народная общественно-бытовая песня: осмысление новых социальных ролей.

В статье идет речь об особенностях народного осмысления новых социальных ролей человека в соответствии с историческими и психологическими факторами его бытия. Акцентируется внимание на том, что социально-бытовой фольклор отображает результаты осмысления народом разных явлений, событий, обстоятельств общественной жизни, предлагает целостное, обобщенное, типичное отношение к ним. Устанавливается, что исследуемые тексты представляют трансформации социальных норм поведения, эстетических принципов, которые стали логическим результатом исторических, политических и психологических сдвигов.

Ключевые слова: народ, украинская общественно-бытовая песня, социальная роль.

Melnick N. G. The Ukrainian folk social daily song: the understanding of the new social roles.

The article is about the features of people's understanding of the new social roles of a person according to historical and psychological factors of its being. This is most turn out in the social folklore, especially in a lyrical song.

The social folklore is a separate layer of the oral traditional culture, which unites a large number of works and reflects the results of the people's thinking of the various phenomena, events or circumstances of the social life, offers a holistic that is generalized with typical attitude towards them.

Traditionally, works in this direction associated with a reflection of the social problems, however, a deep analysis of their content leads to the conclusion that quite often they contain the results of the philosophical understanding of the problems of the existence of man, his place in the world, claiming the superiority of the spiritual values over the

material, a freedom of the choice, the idea of the building a harmonious society in which each person is able to realize their abilities and needs.

The texts of the Cossack, recruiting and soldier's songs became the object of the study, represent the transformation of the social norms, behaviors, ethical and aesthetic principles, which have become the logical result of the historical, political and psychological shifts.

The recruit's, soldier's songs are characterized by the description of the situation that is underlined in the tragic terms, a person's realization of the fact of the violation of the usual harmonious living conditions, the destruction of an ideal picture of the world, which implies a peaceful family existence.

The results of the reconstruction of the mental and emotional conditions of the person in the process of the implementing new social roles which are reflected in lyric songs of the social orientation that indicate the transfer of its aesthetic estimates from the heroic to the tragic plane.

Key words: people, Ukrainian social song, social role.

Аналіз сучасної ситуації в Україні змушує замислитися над тим, що стало причиною втрати значною частиною українства національної гідності, руйнування традиційної системи цінностей. Очевидно, що через політичні, ідеологічні, історичні чинники досить тривалий час суспільство (влада) свідомо чи несвідомо залишали поза увагою питання збереження та розвитку традиційної системи цінностей. Це призводить до помітного гальмування суспільного прогресу, адже, як слушно зауважує В. Пилипенко, «...без уваги до традицій і успадкованих засобів інтелектуального та емоційного засвоєння дійсності неможливо розібратися в житті сучасного суспільства і вибудувати осмислену соціальну та культурну політику» [13]. Активно працюючи в галузі соціології культури, науковець вважає необхідним звернення до народного мистецтва, що має великий вплив на формування уявлень людини про суспільство і свою роль у ньому [13].

М. Дмитренко вказує на те, що в сучасній гуманітарній науці започатковано «...новий соціологічно-фольклористичний напрям вивчення суспільства через соціум із його різноманітними локальними та професійними середовищами, масовими акціями та подіями відповідно певними фольклорними явищами, що витворені під час цих подій, супроводжують повсякденне життя малих соціальних колективів», коли «...актуалізується вивчення не виконавця (носія, респондента під час виконання твору), тексту і контексту, а інтегроване пізнання вченими різних галузей наук фольклорних елементів соціального життя (соціальні норми, поведінку, політику, етикет і т.п.)» [3, с. 9].

На думку О. Пахльовської, починаючи з XVIII ст. «через вимушену втрату національної еліти бере на себе роль інтерпретатора історичного буття народу в його суспільних, етичних, естетичних, психологічних вимірах – фольклор, створюючи потужний усний літопис національного життя <...> Фольклор відтворює життя поневоленої нації в автентичних формах, він фіксує мову, він реєструє» Відтак у культурі формується концепція «національного» під знаком фольклору[12, с. 67–68].

Значним пластом усної традиційної культури, який відображає результати осмислення народом різних явищ, подій чи обставин суспільного життя та пропонує цілісне, узагальнене, типове ставлення до них, є соціально-побутовий фольклор. Традиційно твори цієї спрямованості пов'язані з відображенням соціально-побутових проблем, проте глибокий аналіз їхнього змісту дає змогу зробити висновок про те, що досить часто вони містять результати філософського осмислення проблем буття людини, її місця у світі, утверджують перевагу духовних цінностей над матеріальними, свободу вибору, ідею гармонійної побудови суспільства, у якому кожна особистість зуміла б реалізувати свої здібності та потреби.

Особливо ілюстративними в цьому плані є соціально-побутова лірика, зокрема, козацькі, рекрутські, солдатські (жовнірські) пісні. Ці твори об'єднані військовими мотивами і репрезентують результати осмислення людиною (чоловіком) ставлення до військової діяльності.

Українське традиційне суспільство завжди мало своєрідну ієрархічну будову, у якій кожний соціальний прошарок виконував відповідну роль. У середовищі цих прошарків формувалися ідеали суспільного й особистого життя. Козацтво і селянство – дві верстви, що великою мірою визначили провідні риси українського національного характеру. На думку багатьох науковців, життєві концепції цих соціальних прошарків – діаметрально протилежні.

Згідно з позицією О. Нельги, українській ментальності притаманні «три етноархетипні символи українства: символ Матері-господарки, тобто символ дітородності й водночас охоронниці хатнього вогнища, який уособлює українська жінка; символ хлібодаро-землероба, який уособлює український селянин; символ захисника-оборонця, який уособлює український козак. До речі, головне в козаків та козацтві – не їхнє ставлення до жінки, а їхні соціальні функції щодо

всього українського народу. Саме через ці функції козаки міцно з'єдналися із субстратом українського етносу й надали цьому етносу ментальної ознаки козацтва» [11, с. 142]. Дослідник визначає козацькість як істотну якісну відзнаку української ментальності, указуючи на певну синкретичність цієї якості: з одного боку, волелюбність, незалежність селянського індивідуалізму, з іншого, – «вимушено мілітарний спосіб життя. Це поставала ментальна якість народу, що був орачем-воїном» [11, с. 180].

О. Івановська, розуміючи фольклор як суб'єктно-образну систему, так визначає провідні життєві концепти цих соціальних прошарків: «...показовим прикладом може бути опозиція концепту стабільного в селянина-хлібороба до концептів нестійкого, тимчасового, сьогоденного в козака, чумака (соціально-побутова лірика)» [7, с. 19].

Предметом зацікавлення багатьох науковців стало питання: чому, маючи в національній історії таку яскраву сторінку, як козацтво, значна частина українства, поступово збайдужіла до громадянських питань, виробила в собі риси національної пасивності? Продуктивним в цьому сенсі, на нашу думку, є аналіз ціннісних трансформацій, відображених у козацькій та рекрутській (солдатській) пісенності.

П. Кононенко стверджує, що виникнення й розвиток козащини «були зумовлені вкрай складними і суперечливими соціально-економічними й політичними умовами життя народу, незадовільним станом його культурного й етнонаціонального розвитку» [6, с. 53].

Козацтво залишило свій відбиток не тільки на політичному тлі, а й позначилося на народних смаках, позиціях, уподобаннях; створило свій ідеал чоловіка-оборонця вітчизни, активного, дійового, відданого великій меті; виробило особливі етико-естетичні норми, які ґрунтуються на осмисленні людини, її життя з громадської позиції. Учені наголошують на провідній ролі козацтва у процесі формування духовності нації, вважають козацьке середовище творцем ментальності українського народу [1, с. 107].

Сучасна дослідниця української філософської думки І. Грабовська зазначає: «Багато в чому козацтво наслідує і традиції дружин кийвських князів X–XIII ст. – лицарський кодекс поведінки, родинний принцип організації ватаг, культ меча-шаблі, коня, святих-покровителів, Марію, Покрову, Св. Юра, тип зброї, зовнішність, зокрема й зачіску та вуса і т. ін. Однак, у порівнянні з західним

становим лицарством та княжим дружинництвом воно мало значно більше східних рис – одяг, тактику ведення бою та спосіб життя, та й сформувалося не безпосередньо із княжої дружини ранньої держави, а як форма альтернативної мобільності в соціумі [2, с. 96]. Козаки в народній традиції – носії лицарської слави.

Рекрутчина, солдатчина, запроваджені після зруйнування Запорізької Січі, відобразилася в народній пам'яті багатоманітністю мотивів, образів, сюжетів і зумовила виникнення цілого пласту народної творчості – рекрутських та солдатських пісень. Л. Єфремова визначає рекрутські та солдатські пісні як «жанр необрядової соціально-побутової лірики, який виник у XVIII–XIX ст. після введення примусового набору до солдатської служби рекрутів. Регіональні назви: некрут, вояк, москаль, жовнір (звідси жовнірські, вояцькі, некрутські пісні)[5, с. 67–79].

Військова служба для козака була змістом життя. Для солдата примусова служба у війську означає неминучу фізичну або моральну смерть, тому рекрутчина сприймається народом як аномальне явище, що яскраво репрезентовано в рекрутських та солдатських піснях.

Набір у військо в назвах творів осмислюється як родинне горе. Фольклорна пам'ять ілюструє різну поведінку козака, солдата під час набору. Козак іде у військо добровільно, рекрут – примусово.

Картини ловів рекрутів є в піснях досить численними. Парубок здатен на все, аби його обминула доля вояка. В. Скрипка у процесі аналізу чеських, словацьких та українських пісень про солдатчину приходиться до цікавих висновків: «З пісень (чеських – Н. М.) з'ясовується, що втікачі боронилися. Не одного бідняка чеха, словака, як і Кармалюка на Україні, рекрутчина перетворила в «розбійника»[15, с. 381].

Д. Ревуцький називає рекрутський цикл «піснями про горе», оскільки військове життя стає для парубка справжньою трагедією, що закономірно призводить до швидкого чи повільного, фізичного або духовного вмирання. Дослідник зазначає: «У піснях не видно, щоб солдати розуміли ту мету, для якої існує їхня служба, розуміли зв'язок між народними інтересами й причинами набору. Народ, що утворив героїчну Січ, коли робив це по своїй власній волі, полохливо, як заєць, тікав від рекрутського набору, куди приганяли його палицею» [14, с. 245–247].

Народна творчість ілюструє приклади, коли козак вважає негідним *«на воли козацьким голосом гукати, в пилу китайки пилити»*. Відповідальність перед батьківщиною, мужність та військова гідність переважають над інтересами селянина:

Усі сфери суспільного життя підпорядковані естетиці патріотизму, що зумовлює козацьке ставлення до родинного, яке позначене визначальною роллю національного, перевагою громадського над особистим. Суспільна необхідність саме такого ставлення до громадянського обов'язку визначає відповідну реакцію в межах соціуму. Родина свідомо ставиться до такої поведінки «пасіонарного» індивіда. Війна, зумовлена національними потребами, вважається вмотивованою, а така поведінка козака вкладається в модель суспільства «героїчної» доби [4]. Дружина (дівчина) з розумінням сприймає те, що козак навіть вдома, ступивши в комору, сидельце шукає, вийшовши у станочок, коня напуває, зеленого сіна підкладає. Адже він не може *«по ріллі спотикати, за плугом спину ламати»*, коли його товариші ідуть на війну, бо ідея товариства в козацькому середовищі абсолютизована. Мати виряджає сина, навчає його поводитися у війську, благословляє. Козак, виступаючи в похід, радиться з батьками, іде *«к отцю на пораду»*.

Пісня подає типовий образ козака як людини, свідомої власної ролі захисника батьківщини. Військова служба, вороний кінь, піднесений настрій – невід'ємні атрибути цього суспільного типу. Тому відсутність у козака цих традиційних ознак викликає подив чи занепокоєння. Зажити слави та не втратити її протягом життя – найважливіші завдання козака: *Як я маю, козак Нечай, / Звідси утікати, / Славу мою козацькою / Марно потеряти?* [16, с. 58]

Рекрутська пісня подає розуміння родиною алогічності, безпідставності війни, яка не випливає з необхідності захисту власної країни, а виступає несправедливою, загарбницькою.

Якщо в козацьких піснях чітко висловлені, пояснені причини війни (потреба відстоювання незалежності країни, особистої гідності козака, захист від чужоземних релігійних впливів), то в рекрутських, солдатських народ знаходить такі причини у примхах турецької, цісарської матері, у бажанні цісаря *«загатити солдатами море»*, нагодувати їх м'ясом звірів, напоїти їх кров'ю птахів.

Рекрут, солдат відчуває себе довічним невольником, мотиви

«вічної служби», «вічної розлуки» – провідні в пісні. Сприйняття військової служби як вічної, нескінченної психологічно вмотивоване, оскільки людина відчуває себе комфортно лише в тій сфері діяльності, яка відповідає її внутрішній природі.

О. Кузьменко зазначає: «Мотив «служба – кінець життя», з одного боку, є відображенням змін у фольклорній свідомості, впливу раціонального мислення людини на вербалізований текст, а з іншого, – це традиційна форма його передачі, хоч і відбувається безпосереднє дешифрування архаїчного метафоричного образу «мила, дружина – могила» – «могила – кінець життя»[10, с. 200].

Ситуація перебування людини в умовах чужої культури, іншомовної стихії зумовлює виникнення стану дискомфорту, і, як зазначають науковці, негативно впливає на ментальність особистості. Крім того, перебування людини у війську супроводжувалися жорстоким ставленням, часто знущаннями та катуваннями. Д. Ревуцький у праці «Українські думи та пісні історичні» наводить вислів, що був поширений у Пруссії ХІХ ст.: «Солдат повинен боятися ціпка в руках свого капрала більше, як ворожої кулі» [14, с. 245]. Власне, ця формула міжособистісних стосунків «командир – солдат» стала основою порядків, що визначали сутність російської армії.

Народна пісня відобразила деструктивні процеси у свідомості певних верств українства. Фольклорна пам'ять ілюструє зміни у психіці юнака, під впливом яких він почуває себе знярядям праці у панському маєтку, вважаючи життя в такій ролі нормою. Наприклад: *Не бийте нас, не лайте нас, / Тільки научайте, / Бо нашії руки /Цього не робили... / Лиш сіяли та орали, / Ціном молотили*[16, с. 149].

Якщо для козака воля – військова діяльність, національна непідлеглість, свобода життєвого вибору, непідвладність панові, то для рекрута, солдата воля уособлюється в картинах мирної праці в колі сім'ї, спокійного життя (іноді під паном); неволя – солдатчина, військова служба: *Я ж думала, синку, тебе оженити, / А ти ідеши, синку, в солдати служити. / Я ж думала, синку, що то ворон криче, / А то за тобою дівчинька плаче. / Я ж думала, синку, що то скрипка грає, / А т за тобою дівчина вмирає. / Я ж думала, синку, невісточку мати, / А ти ідеши, синку, врага побіждати* [17].

У творі наявні підкреслений трагізм ситуації, усвідомлення людиною порушення звичних гармонійних умов життя, руйнування

ідеальної картини світу, що передбачає спокійне родинне існування. Традиційний підтекст визначає глибинний зміст твору (образи дівчини, невістки, наявність музичних інструментів виводять носія національної культури на рівень асоціацій «весілля-смерть», «дружина-могила»), позначаючи невідворотний кінець життєвого шляху.

Отже, відповідно до історичних потреб у середовищі козацької суспільної верстви поступово (від усвідомлення себе як вільної, незалежної від родини, сільської моралі, наявної суспільної ієрархії, особистості до ролі воїна-оборонця рідної землі) формуються естетичні, психологічні, поведінкові риси, що відповідають соціальній ролі захисника вітчизни.

Під впливом історичних, політичних чинників у психіці особистості відбуваються трансформації життєвих цінностей та уявлень про відповідність людини певній суспільній ролі. Так на зміну суспільній відповідальності, активності приходять національна пасивність, байдужість до громадського та надмірний індивідуалізм.

Література

1. Апанович О. Козацтво – ментальність українського народу / О. Апанович // Сучасність. – 1995. – № 9. – С. 106–108.
2. Грабовська І. М. Філософія українського буття : [монографія] / І. М. Грабовська, Т. М. Ємець, О. І. Мостяєв. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2006. – 295 с.
3. Дмитренко М. Фольклор : категорія жанру (критико-аналітичний огляд) / М. Дмитренко // Український фольклор : методологія дослідження, динаміка функціонування : [колективна монографія] ; за ред. проф. М. К. Дмитренка. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2014. – С. 9–21.
4. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. – Дрогобич, 1991. – 342 с.
5. Єфремова Л. Вояцькі пісні : каталогізація, динаміка жанроутворення, російські та польські впливи / Л. Єфремова // Матеріали до української етнології : зб. наук. пр. – К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2008. – Вип. 7(9). – С. 67–79.
6. Історія українознавства : [навчальний посібник] / П. П. Кононенко, Л. К. Токар, О. Г. Бажан; за ред. П. П. Кононенка. – К. : Академвидав, 2011. – 512 с.
7. Івановська О. Фольклор як суб'єктно-образна система / О. Івановська // Міфологія і фольклор. – № 1(2) – 2009. – С. 17–22.
8. Кімакович І. Фольклорна свідомість: естетичні моделі фольклорної дійсності / І. Кімакович // Український фольклор : методологія дослідження, динаміка функціонування : [колективна монографія] ; за ред. проф. М. К. Дмитренка. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2014. – С. 39–58.
9. Коломийки [упорядкув., передм. і примітки Н. С. Шумеди; нот. матеріал упоряд. З. І. Василенко]. – К. : Музична Україна, 1973. – 439 с.

10. Кузьменко О. Морфологія українських соціально-побутових пісень [Електронний ресурс] / О. Кузьменко. – Режим доступу : [mue.etnolog.org.ua / zmist / 2013 / 194. Pdf](http://mue.etnolog.org.ua/zmist/2013/194.Pdf).
11. Нельга О. В. Теорія етносу. Курс лекцій [навчальний посібник] / О. В. Нельга. – К. : Тандем, 1997. – 368 с.
12. Пахльовська О. Україна : шлях до Європи...Через Константинополь / О. Пахльовська // Сучасність. – 1994. – № 1. – С. 54–68.
13. Пилипенко В. Є. Нові реалії функціонування художньої культури [Електронний ресурс] / В. Є. Пилипенко. – Режим доступу : [http://pidruchniki.ws /15840720/sotsiologiya/spetsialni ta galuzevi sotsiologii – pilipenko vye](http://pidruchniki.ws/15840720/sotsiologiya/spetsialni%20ta%20galuzevi%20sotsiologii%20-%20pilipenko%20vye).
14. Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні. 1919. / Д. Ревуцький – К. : ВЦ «Асоціація етнологів» при ІМФЕ ім. М. Рильського НАНУ, 2001. – 369 с.
15. Скрипка В. М. Чеські, словацькі та українські пісні про солдатчину / В. М. Скрипка // Славістичний збірник. – К., 1963. – С. 374–387.
16. Соціально-побутові пісні [упоряд. і передм. О. М. Хмільовської]. – К.: Дніпро, 1985. – 331 с.
17. ФЗСФ – фольклорні записи студентів-філологів факультету української філології Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «КНУ»
18. Храмова В. М. До проблеми української ментальності : Замість передмови / В. М. Храмова // Українська душа. – К., 1992. – С. 3–36.
19. Шевченко Т. Г. Зібрання творів : у 6-и т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Наукова думка, 2001 – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – 496 с.

Стаття надійшла до редакції 04.12.2015 р.